

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט

גיליון קצ"א, תשפ"ב

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

שינויים בשערי המטבע וביוקר המחיה

לגבי יצירת התחייבות נוספת אלא בכגון 'אחריות טעות סופר' ששם המחייב הוא השטר, והאומדנא מסייעת לאמוד את דעת המתחייב בשטר זה.

והטעם, לפי שכל עיקר הדבר שיש בכח אומדנא לשנות את ההסכם המפורש יש בו חידוש, שהרי הצדדים כבר גמרו בדעתם על העיסקה, ואם כן כיצד אומדן דעת צד אחד שאינה בדעת הצד שכנגדו תשנה את תנאי המקח שנעשו בין שניהם. לפיכך, גם כשיש תוקף לאומדן ברור שצד אחד למקח לא היה מוכן להיכנס למקח רק בתנאי כך וכך, עדיין אין בכך כדי להוסיף וליצור חיובים נוספים על הצד שכנגד, מלבד כאשר האומדן ברור לגמרי לשני הצדדים של המקח, וכגון אחריות שהושמטה רק מחמת טעות סופר.

אם כן טענת העובד או הפועל או הסופר יכולה להתייחס רק לזמן שמכאן ואילך, ולומר כי אומדנא דמוכח הוא שאלו היה יודע שבכאן הזמן הערך הריאלי (המציאותי לשימוש) של הכסף (בכלל או מטבע מסוים בפרט) יהיה שווה הרבה פחות מבשעת ההסכם, לא היית מתחייב להסכם זה, שהרי עלי לפרנס את משפחתי וכדומה, וזה לא אפשרי בסכום נמוך כזה.

ומצאנו סוגים שונים של טענת אומדנא לביטול חוזה. יש טענת אומדנא העוקרת את כל העסקה מעיקרה. ויש שאין בהן אלא כדי לבטל או לשנות סעיף מסוים בעסקה או את מבנה העסקה כולה, תוך שימור וקיום גוף העסקה.

ב. הוספת תנאי לקיום המקח

הדוגמה המפורסמת לאומדנא דמוכח, היא סיפורו של אותו אדם (קידושין מט:): שמכר את נכסיו על דעת לעלות לארץ ישראל אך לא אמר כלום בעת המכירה. העלייה לארץ ישראל התבטלה והאדם רצה לבטל את העסקאות ולהחזיר את נכסיו לידי. פסק לגביו רבא שענין העלייה לארץ ישראל הוא 'דברים שבלב' שאינם דברים.

מתוך כך שתלו זאת בגמרא בכך שלא אמר כלום, הסיקו התוספות (שם) שאם היה מפרש בדבריו בשעת המכירה ואומר שמוכר את נכסיו על דעת לעלות לארץ ישראל, היה יכול במצב החדש שנוצר לבטל את המכר למרות שלא עשה תנאי כמשפטי התנאים בתנאי כפול ותנאי הקודם למעשה שהמכר יתבטל אם לא יעלה לבסוף. כי בדבריו אלו היה נוצר אומדנא דמוכח שאכן לא מכר אלא בשל כוונתו לעלות לארץ ישראל, וזה כאילו אמר בפירוש שיבטל את המקח אם לבסוף לא יעלה.

ועוד הוסיפו התוספות שכאשר האומדנא גלויה

אלו, ירד לפתע ורבע ממנו נעלם כלא היה. מנגד, נותרו הוצאות המחיה, שרובן מהשוק המקומי, בעינן.

באו רבים מבעלי מלאכה אלו ודרשו לעדכן את התעריפים, גם של פרויקטים שעדיין לא הושלמו.

מקרים דומים כבר נידונו רבות בתשובות הפוסקים, כשמטבע איבד את ערכו ולפעמים אף הופחת בעשרות אחוזים. במצבים אלו התעוררה דרישה מצד אלו שהתחייבו לעבודות מסוימות, לבטל את מחויבותם או לדרוש סכום גבוה יותר מזה שעליו סיכמו בתחילה.

כך למשל, המהרש"ד (חושן משפט סימן עה) מספר שעם קריסת חשיבותם של מטבעות הגרושוי והזהובים במדינתו בשנת ה'שמ"ב, נוצרו מריבות וקטטות בשאלות נגזרות רבות בין הסוחרים. באופן רגיל, קיווה המהרש"ד שהשוק עצמו יגיב והסוחרים יקבלו על עצמם הסדר כלשהו כפי שעושים כיום במדינות שונות במצבים של אינפלציה (עליית מחירי המוצרים ועוד, שפירושה בעצם ירידת ערך הכסף) קיצונית. ורק משלא עשו כן, גילה את דעתו בתשובתו וחייב לתקן ולהשלים את מחיר העיסקה. [ובדבר זה נחלקו כל גדולי עולם, שכ"כ מהר"ם גאלנטי ומהר"י בסאן, אך מהרש"ד, ראנ"ה, מהר"י אדרבי, מהר"ם אלשיך, מהרש"ח ועוד, כתבו להעמיד את העיסקה על הסכום המקורי, ראה בכנה"ג הגהות טור חו"מ סימן עד ס"ק ט].

מתבקש אם כן להרחיב בשאלות דומות אלו, אשר בדרך כלל שני צדדים הן למטבע אחת, של שינוי ביוקר המחיה ובשערי המטבעות, ולהעמיד דבר דבור על אופן לתועלת הלומדים.

עיקרי הנושא בהלכה

א. טענת אומדנא דמוכח לביטול חוזה

תחילה נבחר שבכל הנוגע לתקופת החוזה שכבר עברה, אין אפשרות לדרוש מהמעסיק או מזמין העבודה לעדכן את התשלום לתעריף המקובל היום בשוק, מאחר שקצצו מראש מה הוא מתחייב כנגד עבודה זו, ולכן אינו מתחייב פרוטה מעבר למה שסוכם.

נוכל לברר את האפשרויות לבטל את ההסכם, כך שלא יהיה מחויב להמשיך את העבודה מכאן ואילך בטענה שלא התחייב לעבודה זו על דעת שכך יהיה המצב בשוק. אבל ודאי שאומדנא דמוכח זה אין בו כדי לחייב את המשלם להוסיף סכום שלא התחייב לו מלכתחילה. ולא

משבר הסחורות שהתפרץ בעקבות הקורונה, וכמותו גם שינויים כלכליים מהירים וגל התייקרויות בענפים רבים במשק, יצרו הבדלים דרסטיים במחירי חלק מהסחורות והשירותים.

עובדה זו עוררה שאלות רבות שהופנו אל בית ההוראה, בדיון ודברים שבין לקוחות ובעלי מלאכה כמו סופרי סת"ם ואחרים. בעלי המלאכה שהחלו כפרויקט שלוח התשלומים שלו נקבע מראש בסכומים ברורים, חשו שאינם יכולים להמשיך לעבוד ולסיים את מלאכתם בתנאים המקוריים, הוצאות המחיה שלהם בכמעט כל התחומים הרקיעו שחקים, ובמצב שנוצר התשלום המקורי אינו כדי פונסתם. הם אינם יכולים להשלים את המלאכה, וודאי לא בקצב המוסכם מראש.

כך למשל טען סופר סת"ם אחד, שכדי לפרנס את משפחתו הוא צריך לעבוד בכל יום חמש שעות בעבודה רצופה במשכורת מלאה. התייקרות המחירים גרמה לכך שעל אותה עבודה שהוא מקבל עליה לפי ההסכם הקודם אלף שקלים, הוא מקבל על עבודות חדשות שהזמנו לאחרונה אלפיים שקלים. המחיר החדש משקף את התייקרות של עלויות המזון, ביגוד וכלכלת הבית, ולכן הוא יכול להקצות ככל יום לכל היותר חצי שעה לעבודה שהוזמנה קודם לכן. הלקוח תובע את ביצוע העבודה בזמן שהוסכם מראש, אבל הזמן שמתאפשר לסופר לעבוד בו ברמת שבר כזו, הצטמצם לעשרה אחוז מזמן עבודתו הכללית. כשעצמו היה מוותר על העבודה עכשיו ועובד רק עבור הלקוחות החדשים. הוא לא רוצה להפר את ההסכם, אבל לא מסוגל לעמוד בו.

כך באו שאלה ועוד שאלה, גם לגבי תחומי עבודה נוספים. הפועלים והעובדים דורשים את שלהם, שומה עליהם להביא טרף לביתם. לפעמים אותו מעביד משלם להם על פרויקט א' סכום פלוני ועל פרויקט ב' סכום כפול שתואם למצב החדש. מנגד, כל נותני השירותים בתחום המזון וההלבשה ועוד, עדכנו את תעריפיהם למחיר החדש והגבוה ועבודה בתעריף הנמוך פשוט לא מאפשרת קיום מינימלי.

שאלה דומה התעוררה לפני שנים אחדות בקשר לשער הדולר, רבים מבני הציבור ובפרט אלו שכתבו ספרי תורה לאנשי חוצה לארץ או עשו עבורם שירותים אחרים, התחייבו לעבודות מסוימות ומשכורתם ניקבה בדולר של ארצות הברית. כאשר במשך תקופה ארוכה התחזק השקל, נוצר מצב שבזמן קצר מאד איבד הדולר כ-25% שהם כרבע מערכו לעומת השקל. נמצא ששכרם הריאלי של כל

לגמרי שלא נתכוון למכור או לתת במקרה מסוים, גם אין צורך שיפרש דבריו בשעת המכר או המתנה כדי לבטל את החיסרון של דברים שבלב, ובמצב שיש בו אומדנא ברורה ומוחלטת שמעשי נעשו בהתאם לסביבה מסוימת, אין להם כל תוקף בהיעדר אותה סיבה.

סברא זו מתאימה מאד במקומות שבהם באנו לבטל לגמרי את כל ההליך. שהאומדנא אינה מפרשת ומשנה את ההתחייבות שבין הצדדים אלא מעמידה את העסקה כולה כשהיא תלויה במצב נתון מסוים. ואם לא התקיים אותו מצב נתון, לא נעשתה כל העסקה מעיקרה. כך הוא לגבי אשה הכותבת את נכסיה לאחרים במתנה (כתובות טז). שלא עשתה כלום, כי ברור לכל שלא התכוונה לתתם לאותם אחרים אלא רק להבריחם מבעלה שלא יאכל את פירות הנכסים כדינו. כלומר שמכח האומדנא, לא חלה המתנה מעיקרה. וכן כשמתברר שהמעשה היה בכונה שלמה, אבל הרקע למעשה היה שגוי, כמו באותו ששעמ שמת בנו ולכן העניק את כל נכסיו לאחר ואחר כך בא בנו (בבא בתרא קמו:), שרבי שמעון בן מנסיא אומר שהאומדנא היא שנתן את הנכסים רק משום ששמע שמת בנו, ולכן אין מתנתו מתנה מעיקרה.

בדומה לצירוף זה, הוא המקרה (כתובות צז). באדם שמכר את נכסיו כדי לארגן מימון לרכישת מגרש מסוים או סחורה מסוימת, לאחר השלמת המכירה התברר שהמכרים חזרו בהם כך שהמכירה התבררה כצעד מיותר ושגוי. האם זה כאילו התנו והסכימו במפורש שהמקח יתבטל מעיקרו אם לא יצטרך את הכסף.

מביאה הגמרא להכריע ספק זה מפסק דינו של רב נחמן בשנת הבצורת בנהרדעא, בעקבות הבצורת זינקו מחירי המזון וכל אנשי העיר מכרו את בתיהם כדי לעמוד בתשלומים ולשרוד את הרעב שאיים לבוא. אדהכי והכי הגיע לעיר משלוח חטים גדול והסיבה למכירת הבתים התבטלה. בעקבות זאת הורה רב נחמן לבטל את כל עסקאות המכירה ולהשאיר את הבתים בחזקת המשפחות.

אף שבגמרא פרכו את הראיה כי יש לחלק בין המקרה של נהרדעא שבו התברר שכוון למכור בשעת המכירה עמדו הספינות עמוסות החיטים בסמוך לעיר ורק התעכבו בשל עליית מפלס הנהר, ונמצא שהמכירה הייתה מקח טעות, לבין המקרה שעליו הסתפקו שבו רק לאחר המכירה התברר בדיעבד שאין למוכר צורך למכור את נכסיו, מסקנת הגמרא היא כי די באומדן הברור והגמור שעל דעת כן לא מכר, כדי לבטל את המקח.

ג. כשעלה השער של מוצר מסוים

כאשר השתנה השער של מוצר מסוים והמוכר או הקונה רוצים בשל כך לחזור בהם, נפסק להלכה (סימן רכז סעיף ט) שאין זו עילה מספקת לביטול המקח משום שהדבר אפשרי שיתרחש והקונה והמוכר יודעים זאת ועושים את המקח למרות זאת. דין זה נאמר בכל מקח. האם ניתן ללמוד מכך לגבי מכירת אופציות השכיחה בשוק, למשל: אדם עומד בחודש תשרי ויודע שבניסן יזדקק לכמות גדולה של נייר להדפסת ספרו, הוא ניגש לפלוני הסוחר בנייר ומבקש לקנות את הנייר והם מסכימים על המחיר ועושים קניין. עד שהגיע ניסן עלה מחיר הנייר בצורה דרסטית וכעת על המוכר לקנות את הנייר בסכום כולל מזה שעל מהקונה תמורתו. האם יש ללמוד מדין השולחן ערוך שהבאנו שהמוכר אינו יכול לחזור בו כיוון שהדבר אפשרי שיתרחש ועל דעת כן התחייב? וספק דומה יש להסתפק להיפך כאשר מחיר הנייר צנח והקונה מבקש לחשב מסלול מחדש ואולי לקנות את הנייר במקום אחר, אם מוכר זה יסרב לקצץ את המחיר שהסכימו עליו. פתחתי תשובה (שם סק"ז) מביא מתשובת זקנו הפנים מאירות (ח"ב סוף סימן ח) שחילק בין דין השולחן ערוך שנאמר במקום שבו הייתה הסחורה

בידיהם בשעת הקנין. אבל במקרה של מכירת אופציות, אם לא שילם הקונה מיד את המחיר שקצבו אין זו אלא התחייבות לקנות, ולכן למרות שאינו יכול לחזור בו כי עשו קנין על כך, אם יש פער של יותר משתות בין המחיר המוסכם ביניהם ובין המחיר בשוק בחודש ניסן מתבטל המקח.

ובשו"ת בית אפרים (הו"מ סוף סימן ד) הסתפק להיפך כאשר מחיר הסחורה נותר כשהיה, אולם פסקו ביניהם שהתשלום יהיה באמצעות אגרת חוב כלשהי ועד תאריך המקח ירד ערך האג"ח בצורה משמעותית, ודעתו נוטה להכריע שאם בשעת הקנין היה ידוע שמחיר המניה הזו עשוי לרדת למרות שאלהיו ירד, נמצא שעשו את הקנין גם על דעת כן ולכן המוכר לא יוכל לחזור בו ויאלץ לקבל תמורת אותה סחורה את מספר המניות שעליהן סיכמו למרות שוויה הנוכחי הנמוך. וכתב שבאופן זה גם לדעת מהרש"ם וסיעתו הנוכחים לעיל, אין משנים את מחיר המקח, שהרי מראש ידעו והכניסו את עצמם בספק זה.

נמצא שנחלקו במקום שהיה ידוע שהשער עלול להשתנות ובכל זאת עשו קנין, שלהבית אפרים על דעת כן קנו ואין בזה דין אונאה והמקח קיים, ולהפנים מאירות ההתחייבות היא רק על הקנייה העתידית ויש בה דין אונאה, ולכן אם השתנה המחיר יותר משתות הרי זו עילה שלא להשלים את העסקה. אך אפשר שנידון הבית אפרים גריע טפי, שהכל יודעים שמחירי האגרות החוב משתנות כל הזמן ממש, ואדעתא דהכי קיבלו עליהו.

בערך ש" (סימן רט ס"ו ד"ה חייב) הביא את דברי הרא"ש (כלל יג סימן כ, מובא במחנה אפרים אונאה סימן כד) שכל דבר שאין דמיו ידועים ומחירו משתנה לפי הזמן, אין בו אונאה, ולא נאמר דין אונאה אלא כשאפשר להתאונות בשומת החפץ. ומכח כך דחה את דברי הפנים מאירות, שהרי לאורך זמן יכול להשתנות השער של כל דבר, ולכן כל עוד שלא הייתה אונאה לפי שערי המחירים בזמן הקנין, אין לבטל את המקח מחמת ירדת או עליית המחירים בהמשך. והפנים מאירות נקט לחלק בין דבר שבמחירו אין שוויו ידוע כל כך, לבין דבר שיש לו שוויו ידוע שבדבר כמו סחורה שיש לה תמיד שער ידוע, אף שידוע שהמחיר יכול להשתנות אין כוונתו בעסקה זו לקנות את הסחורה בכל מחיר, ואם הפער במחירים הגיע לכדי שתות, אינם מחויבים לקיום העסקה.

ד. אינפלציה והתייקרות רוחבית של אמצעי המחיה

נמצא שגם המחייבים את ביצוע העסקה תולים זאת בכך שאפשרות ההתייקרות או ההוזלה הייתה ידועה לשני הצדדים ועל דעת כן בוצעה העסקה. אך אין ללמוד מכך במקרה שבו נעשה שינוי רוחבי ועצום בכלל המוצרים בשוק, המלמד על עלייה כללית של יוקר המחיה. במצב כזה שקורה רק פעם בעשרות שנים, כל סדר מחיית האדם משתנה וערך הכסף יורד בצורה משמעותית החורגת מן הרגילות.

ואם כן יש לברר מה הדין כאשר התחייבו לעבודה מסוימת בשכר פעולה נקוב, שנקבע בדרך כלל בצורה יחסית ליוקר המחיה בעת הזמנת העבודה, וכעת מתברר שאם היה מקבל עבודה זו וכשני היה משתכר כפול ויותר, ומצדה השני של המטבע, בעת הזמנת העבודה ידע שיוכל לממן תמורתה את שכירות הדירה והוצאות המזון, וכעת אם ידבק בעבודה זו, יצטרך לוותר על דירתו או על מזונו, ועל כך ודאי לא העלה בדעתו להתחייב ואומדנא דמוכח שלא היה נכנס להתחייבות זו לו היה עולה בדעתו מצב בלתי אפשרי זה.

האם מספיק אומדנא דמוכח כזה, או שכל שלא גילה דעתו מראש במפורש שעל דעת כן אינו מתחייב לעסקה, אינו יכול לסגת ממנה? לגבי המוכר נכסיו כדי לקנות קרקע או סחורה

מסוימים (כתובות צז. ראה לעיל), כתבו התוספות (שם ד"ה זבין) שספק הגמרא היה דוקא כאשר גילה דעתו במפורש בשעת המכירה שכל רצונו למכור הוא משום שהוא רוצה לקנות בדמים אלו את הקרקע או הסחורה, אלא שלא עשה בזה תנאי גמור כמשפטי התנאים. אמנם במקום שהדבר לא היה גלוי וידוע לכל, ודאי שמחשבתו היא בכלל דברים שבלב שאינם דברים.

הרא"ש (סימן ט) כתב כדעת התוספות שכאשר לא הזכיר בשעת המכירה את מטרתו במכירה זו, לא הסתפק ברור כלל וודאי שהמקח אינו תלוי באפשרות קניית הקרקע או הסחורה אחר כך, והספק הוא רק כשפירש דעתו בשעת המכירה רק בלי תנאי. על כך הקשה הבית יוסף (סימן רז ד"ה וכן הדין) שלכאורה סותרים דבריו אלו לדברי הרא"ש עצמו בתשובותיו (כלל פא סימן א) ששם כתב שאדם שמכר ולבסוף התברר שלא היה לו צורך בדמים אלו, אינו צריך גילוי דעת מפורש בשעת המכירה ודי במה שהדבר ידוע שלשם כך הוא מוכר. הב"ח (שם ס"ק ז) כתב לדייק בלשון רש"י שלדעתו אין צריכים בכלל דעתו בפניו בשעת המכר, ושכן היא גם שיטת היראים (סימן ז) והמרדכי (כתובת רמז רנד) בשם הרא"ם, ואם כן אין פלא ששיטת הרא"ש בתשובה תהיה כשיטת ראשונים אלו, אך כתב שהלכה יש לנקוט בדעת הרא"ש כדבריו בפסקיו וכדעת התוספות שצריך שיפרש בשעת המכירה את מטרתו. ואם לא פירש אינו יכול לסגת מהמקח. אולם הוסיף הרא"ש לגבי שטר מברחת (שהזכרנו למעלה) שבו כתבה אלמנה את כל נכסיה לבתה במטרה ברורה להבריחם מאפשרות זכיהי בידי בעלה החדש, כיון שהדבר ברור לכל שלשם כך עשתה זאת אינה צריכה לפרש זאת והבת תהיה חייבת להחזיר לה את הנכסים בבוא העת.

בשולחן ערוך (נפסקי ד) נפסק: אבל המוכר סתם, אף על פי שהיה לבו שמפני כך וכך הוא מוכר, ואף על פי שנאיהם הדברים שלא מכר אלא לעשות כך וכך, ולא נעשה, אינו חוזר, שהרי לא פירש, ודברים שבלב אינם דברים. ואף על פי שקודם מכירה אמר שהוא מוכר על דעת לעשות כך וכך, כיון דבשעת המכירה לא אמר, אינו חוזר. ועל כך הוסיף הרמ"א וכתב: מיהו אי איכא אומדנא דמוכח. נתבטל המקח (תוספות והרא"ש כלל פ"ה). ויש אומרים דבמתנה דברים שבלב הויין דברים (הגהות אלפסי פ' אלמנה ג' ע"ג ע"ג).

ע"כ כאן דברי הרמ"א. הרי שפסק הרמ"א שכשיש אומדנא דמוכח לגמרי מועילים גם דברים שבלבו ובלב כל אדם, למרות שלא פירש בפיו דבר בשעת הקנין.

לסיכום: הכותב שטר מתנה באופן שכוונתו ברורה וגלויה לכל שלא עשה זאת לשם מתנה אלא להסדר זמנית של מעמד הנכסים הכתובים בשטר, מקח המתנה כלל לא חל מלכתחילה ולכן יוכל להחזיר את הנכסים לידי בובא העת גם בלי גילוי דעת מפורש בפיו.

המוכר את נכסיו מתוך צורך למעות ולבסוף התברר שאין לו צורך במעות. אף אם לא התנה את המכר בכך, אלא שאמר במפורש בשעת המכירה שמוכר כי נזקק למעות לצורך פלוני, ולבסוף התברר שאותו צורך התבטל, יכול הוא לבטל את המכירה. ואם הדבר היה ידוע לקונה ולמוכר אלא שלא דיברו על כך במפורש בשעת המכירה, נחלקו הראשונים אם יכול לבטל את המכירה. וכך נקטו הפוסקים כדעת התוספות שאינו יכול לבטל.

ה. הנותן מתנה ולא פירש את סיבת הנתנה והתבטלה הסיבה

למרות שבדרך כלל אנו אומרים 'דברים שבלב אינם דברים' נחלקו ראשונים אם דין זה קיים גם בנותן מתנה. כפשוטו היינו אומרים שאין לחלק בדבר ומאחר שעשו מעשה קנין ולא פירש שעושה זאת על דעת הדברים שבלבו, אין הדברים שבלבו

מעלים ומורידים. אבל הריא"ז בשלטי הגבורים (כתובות שם; נו. אות ח מדפי הרי"ף, הוא ההגהות אלפסי שהביא הרמ"א והבאנו לעיל) נקט שבמתנה דברים שבלב הוו דברים.

וטעם החילוק, מבאר הגר"א (חושן משפט סימן רז ס"ק יד) שהוא נובע לדעת הריא"ז מתוך ההוכחות שהביאו הראשונים לכך שמועיל אומדנא דמוכח כדי לבטל את הקנין, כי כל האופנים שמבוארים בגמרא ומהם הביאו הראשונים ראייה שיש דברים שבלב שכן הוו דברים ומתוך כך עלה החידוש שמקום שיש בו אומדנא דמוכח שונה משאר מקומות, והם: שטר מברחת, והנותן לאשתו, ומתנת שכיב מרע ומתנת מי ששמע שמת בנו, כל המקרים הללו הם במי שנתן במתנה. והסיבה שבמקומות אלו הועילה מחשבת הלב היא כיון שלגבי מתנה דברים שבלב הוו דברים לבטל את המתנה.

לאור זאת מובן מה שהביא הרמ"א מחלוקת זו לגבי הדין של אומדנא דמוכח, כי משיטת הריא"ז שעסקה בדברים שבלב במתנה, עולה אמירה ברורה גם לגבי אומדנא רגילה במקח, שלדעתו הוא ככל שאר דברים שבלב שאינם דברים, שאומדנא רגילה אינו מבררת אלא את רצונו בלבד, ועדיין הוא בכלל דברים שבלב, ושלא כדעת רש"י היראים והרא"ם.

באבן האזל (מכירה פ"א ה"ט) כתב להוכיח בדעת הרמב"ם שנקט גם כן כהריא"ז שבמתנה מועילים גם דברים שבלב, שכן כתב בהלכות זכיה ומתנה (פ"ו ה"א): 'לעולם אומדין דעת הנותן אם היו הדברים מראין סוף דעתו עושין על פי האומדן אע"פ שלא פירש' ושם בסמוך (בפ"ח) כתב דיני שכיב מרע ש'נתן' נכסיו, ומבואר שכן שהכל הוא דין מסוים בנוגע מתנה אבל במכר לא יועילו מחשבות לבו באופנים אלו אף שמבורר לנו מה שחשב בלבו. וכך מבואר גם מדבריו בהלכות מכירה (פ"א ה"ט) שכתב לגבי מכירה שאע"פ שמראים הדברים שאינו מוכר אלא לעשות כך וכך ולא נעשה, אינו חוזר, שהרי לא פירש ודברים שבלב אינם דברים'.

וסיים דבריו שנראה כי הרמב"ם נחלק אפילו באופן של אומדנא דמוכח, דבמכר לא יועיל שאין דברים שבלב מוצאים מדי מעשה, וזה כמובן דלא כהתוספות והרא"ש שנקטו שבמקום של אומדנא דמוכח, גם לגבי מכר אנו אומרים שיצאו הדברים מכלל 'דברים שבלב' והם דברים שבלבו ובלב כל אדם שנחשבים כמצאוות ברורה וגלויה לכל ולכן מועילים גם במכר.

עוד ביאר האבן האזל שורש מחלוקתם בהתייחסות לדיבור שקודם המקח. להרמב"ם יש משמעות לדיבור שלפני המקח כדי לסיים ולקבוע את הפרשנות של מעשה המקח שנעשה על דעת כן. ואילו לפי תוספות והרא"ש הדיבור רק גורם ומסייע לברר אצלנו שכן היה רצונו מיד בסמוך בשעת מעשה הקנין. ולכן לדעתם כאשר בירור זה מגיע אלינו לא באמצעות דיבור אלא באמצעות מחשבה ידועה ומבוררת לכל, שוב אין זה פחות מאשר כשדיבר במפורש מיד לפני הקנין שעל דעת כן עושה זאת.

ומיהו, ממה שהרמ"א הביא קודם לכן לשיטת התוספות שאומדנא דמוכח גמורה מועילה אפילו במכר, ושוב הביא את דברי הריא"ז שבמתנה אין חיסרון של דברים שבלב, ולא כתב ששיטות אלו חולקות זו על זו, הרי שסבר שניתן לקיים שניהם, ולדינא שניהם אמת, שמכר מועיל כאשר ברור וגלוי התנאי, ובמתנה אפילו זה אין צריך, ודי במה שלא נשלמה דעת הנותן. וכן מבואר בהדיא בפסקי הריא"ז שפסק בעצמו את שני הדינים לדינא ע"ש. (כתובות פרק יא הלכה א ס"ק כה).

ו. במכירה עצמה, האם יש חילוק בין מכירת קרקעות למכירת מטלטלין

לגבי הסיפור של מוכר נכסיו על דעת לעלות

לארץ ישראל ביאר רש"י שמכר קרקעותיו. וכן לגבי המוכר כדי להשיג כסף למימון העסקה, כתב רש"י שמדובר באחד שמכר 'שרהו'. מכך דייק הרא"ש (קידושין פ"ב סימן טו) שלדעת רש"י דוקא בקרקעות יתבטל המכר בנסיבות אלו. כי לגבי קרקעות יש אומדנא דמוכח הפוך שהכל יודעים שאין אדם מוכר קרקעותיו אם אין דעתו לעקור דירתו מהמקום. אבל באדם שימכור מטלטלין על דעת לעלות לארץ ישראל, המכר אינו בטל אף אם לבסוף לא עלה, כל שלא התנה במפורש שהמכר לא יחול אם לבסוף לא יעלה לארץ ישראל.

הטור (סימן רז ס"ק ה) כתב את ההגבלה של רש"י שדווקא בקרקעות אומדים דעת המוכר על דעת ללכת לארץ ישראל, אך מאידך, בדין של המוכר חפץ כדי להשיג מימון לעסקה (שם ס"ק ז), תם שאין הבדל בין מוכר קרקע או מוכר מטלטלין, שבשניהם אם אמר בשעת המכר שעל דעת כן הוא מוכר, המכר בטל. ושוב הביא דעת רבנו חננאל שהגביל הדבר דווקא לקרקעות.

בבית יוסף נראה שאין בנקודה זו הבדל בין דין זה של המוכר לשם מימון עסקה, ובין דין המוכר על מנת לעלות לארץ ישראל, והחולקים על דעת רבנו חננאל וסוברים שבין בקרקע ובין במטלטלין אם אמר בשעת המכר שהמכר הוא על דעת כן המכר בטל, סוברים כך גם במקרה של 'על מנת לעלות לארץ ישראל' ואם כן דעתם היא דלא כרש"י.

אבל הב"ח (שם ס"ק ז ד"ה וכן הדין) דייק מהטור שגם רש"י שנקט לגבי המוכר על דעת לעלות לארץ ישראל שיש חילוק בין מכירת קרקעות למכירת המטלטלין על ידו, ויודה במקרה שבו עסק הטור דלא כרבנו חננאל, אלא שאין הבדל בין קרקעות למטלטלין, ואם מכר לשם מטרה ידועה, כמו מימון עסקה, הרי זה כמפורש בשעת המכירה והמכירה בטלה אם התברר שהמטרה אינה מתקיימת. כי דווקא לגבי העולה לארץ ישראל, בעוד שאת מכירת ביתו אי אפשר לפרש בענין אחר, וברור לכל שלולא עלייתו המתוכננת לא היה מוכר את הבית, כי אין אדם מוכר את ביתו אם אין בדעתו לעזוב את המקום. הרי שאת מכירת מטלטלין אפשר לפרש כמו אצל כל אדם בעיר זו שמוכר מטלטלין, ומאחר שאין אנו יודעים את מטרת המכירה, אין היא מתבטלת כשלבסוף עלה לארץ ישראל.

[וביאר לפי דבריו שדווקא לגבי העולה לארץ ישראל יש מקום לדייק את דברי רש"י שכתב 'קרקע' שכן בגמרא נאמר שמכר 'נכסיו', וכשאר רש"י לפרש, הרי באמירתו 'קרקע' נראה שבל לדייק שדווקא קרקע. אבל במקרה של מכירה לצורך מימון, הגמרא לא פירשה דבר ונקטה סתמית 'ובין ולא איצטריכו ליה זוזי' ולכן פירש רש"י מה מוכר, ונקט קרקעות משום שזו הדוגמה שמופיעה מיד אחר כך בגמרא במעשה עם רב פפא ובמעשה של מכירת האפדנא ששניהם בקרקעות, ולכן מזה אי אפשר לדייק שהדין כך הוא דווקא בקרקעות]. [ועוד העיר שם הב"ח כי גם לדעת רבנו חננאל במטלטלין הוא ספק אומדנא, ולא שיש וודאות שאין האומדן גובר על מעשיו, ואין מוצאים מיד הלוקח שהוא מוחזק, וכמבואר בהגהות אשר"י (סימן ט) ובמרדכי (כתובות סימן רנד)].

ז. אומדנא בהתחייבות

בנוסף לאומדן המוכח במכר או בשכירות, מצינו אומדנא גם לגבי התחייבויות. בין דברים שנגמרו ובין בשלא נגמרו וכפי שנפרט.

לגבי תוספת כתובה שהוסיף לארוסתו ומת או גירשה לפני האירוסין, אמר רבי אלעזר בן עזריה (כתובות נד): שגובה את הכתובה הבסיסה, בתולה מאתים וזו ואלמנה מנה, אך אינה מקבלת את דמי תוספת הכתובה. וזאת משום שאומדנא דמוכח שלא כתב לה תוספת אלא על מנת לכונסה. וכן מצינו בדוגמאות נוספות שהתחייבות חד-

צדדית כמו תוספת כתובה או נדוניה שמתחייב אבי האשה, יכולים להתבטל באומדנא דמוכח.

ולא רק בדבר כזה שבסופו לא נגמר מצינו כן, אלא גם בדבר שכבר נגמר לגמרי, מצינו שמועיל אומדנא לבטל. שכן מצינו אומדנא לבטל את התחייבות המשודך או המשודכת לינשא במקרה שאחות המשודכת המירה דתה (אבן העזר סימן נ ה) וכעין זה מצינו בהתחייבות של מי ששידך את בתו ונדר לתת עמה סך מעות ונשבע על כך על סמך חובות שהיו חייבים לו, ונשבע על כך, ואחר כך ניתקלו החובות שהיו חייבים לו והתברר שהספק החידוש שנותר לו הוא בית דירתו וכלי תשמישו, פסק השולחן ערוך (יורה דעה סימן רלב סעיף טז, והובא בבית שמואל באבן העזר סימן נב סק"ג) שהוא פטור מלממש את התחייבותו, שאין לך אונס גדול מזה. כלומר שהאומדנא מבטלת את ההתחייבות (ולא את השידוך), וכמו שכתב שם הש"ך שהסיבה שאינו מחויב למכור את ביתו וכלי תשמישו כדי לקיים את שבועתו היא משום שלא נשבע על דעת שיווצר מצב שייאלץ ללון לשם כך ברחוב או למות ברעב.

ח. התקשרות התלויה בשני צדדים

דברים אלו נכונים לגבי התחייבות של אדם שיש אומדנא דמוכח המסייגת ותוחמת את התחייבותו לתנאים מסוימים. אך במקרים רבים בהם מדובר בהתקשרות של שני צדדים וכמו במקרה של מוכר וקונה ועלו מחירי הסחורות או ירדו, אף אם נשער דעתו של אחד מהם שבכירור לא היה מתחייב במצב שנוצר, עדיין יתכן שאין הדבר תלוי בו, שכן דעת השני אחרת היא.

חילוק זה, תלויים בו מספר דינים שנתבאר בסוגיות הגמרא ובקושיות הראשונים ויישביהם בסתירת אותן סוגיות זו לזו לכאורה, והאריכו בזה גם רבותינו הפוסקים ולא הארכנו בזה במסגרת המאמר, אולם תמצית וסיכום דבריהם מוכרחים הם להשלימת תמונת הסוגיה וכדלהלן:

התוספות (כתובות מז: ד"ה שלא) כתבו לחלק שבאומדנא הנעשית בהתקשרות כספית בין שני אנשים, אפילו כאשר יש אומדן ברור בדעת צד אחד אין זה מספיק לקבוע תנאי במקח, שכוין שהאחר מוציא מספיק, יש לבאר את ההתנאה בפירוש שיסכים עליה, וכל שלא נאמרה ההתנאה היא בגדר דברים שבלב בלבד. ולכן לדינא כאשר אחד הצדדים רוצה לבטל את ההתקשרות, אזי אם האומדנא גדולה וברורה עד שבוודאי לא היה נכנס לזה מספק, יכול לבטלה, וכגון חתן שבוודאי לא היה מתחייב בתוספת כתובה אילו ידע שימות, ולכן אפילו שגם הכלה מתחייבת כנגד זה להתקדש לו, על כל פנים האומדנא ברורה ומוחלטת ולכן היא חלה גם בהתקשרות שבין שני אנשים. אך אם אין האומדנא ברורה כל כך שלא היה נכנס לזה מספק, וכגון קונה בהמה ונמצאת טריפה, שסביר שאפילו אם נעיר את ליבו שאפשר שבהמה זו תהיה טריפה היה נכנס לספק וקונה את בהמה, אינו יכול לבטל המקח. (על פי ביאור הנודע ביהודה קמא יורה דעה סי' סט ד"ה ומעתה, וכתב שכן גם דעת שו"ת חכם צבי בסו"ס מא).

ומצינו בזה עוד סייגים באחרונים: לדעת המשנה למלך (פ"ו מהל' זכיה ומתנה ה"א) כל מה שאין בכח אומדנא של צד אחד בהתקשרות של שני צדדים כדי להוסיף תנאי ולבטל את המקח, היינו רק אם יגרם לצד השני הפסד מביטול העסקה, אך אם לא יגרם לשני הפסד אלא רק מניעת רווח, יש תוקף לאומדן דעת הראשון, ואין השני יכול לעכב את ביטול העסקה. ולדעת הנתיבות המשפט (סימן רל סק"א) בכל אופן אם כבר התחילה העסקה לצאת לפועל וכבר נהנה מהעסקה, או די אפילו בכך שכבר היה יכול ליהנות ממנה, שוב אינו יכול לבטלה ואפילו שלא נגרם מכך כל הפסד לשני.

ט. במקרים שלפנינו, בהתייבות ופעולה, לאור האמור

במקרים שבאו לפנינו, כגון במקרה של הזמנת ספר התורה. נראה כי מאחר והכל התייךר מאד, הרי שגם ספר התורה נהיה כעת שווה כפול למכירה והעבודה הזו עצמה שווה יותר בשוק לפי המחיר של היום. ואם כן גם המשנה למלך שנקט שאי אפשר לבטל עיסקה כאשר יגרם הפסד לצד השני, בנידון שלפנינו יסכים שמותר לבטל את העיסקה, שאינו אלא מונע בכך את הרווח שהיה מרוויח המזמין כתוצאה מהפסדו הוא. ועל ידי ביטול העסקה חוזרים שניהם להיות שווים בזה. ואין המזמין יכול לחייב את הסופר לכתוב לפי המחיר שסוכם כאשר ברור לכל שכתובתו כעת שווה פי שנים ואף יותר מכך.

בקצרה, המשנה למלך דיבר רק באופן שהשני נפסד פסידא של ממש מחמת ביטול העסקה, ולא במקרה שנאלץ לשלם יותר עבור דבר שבאמת שווה יותר. לכל זה ראוי להוסיף סברא שכתב הנודע ביהודה (ד"ה ואומר אני עוד) שכל מה שאין אומדנא של צד אחד יכולה לבטל את המעשה, היינו דווקא בדבר שכבר חל וצריכים כעת לעקור הדבר, אבל בקניין על דבר שיש לעשותו, די באומדן צד אחד כדי להוציא אותו מחיוב להקים את הקניין, והביא ראיות לדבר. והרי בנידון שלפנינו אנו עוסקים בחיוב להמשיך את שכירות הפועל להודשים נוספים, וזה דומה לדבר שיש לעשותו בהמשך, וחל בו תנאי אפילו של צד אחד.

עוד ראוי להוסיף בנידון שלפנינו על פי מה שכתב הנודע ביהודה (שם, ד"ה וגם מעלתו) שדווקא במוכר שרוצה למכור על כל הצדדים, והקונה מבקש להגנות על אופן שיתברר שהבמה היא טריפה, נחשב האומדן לדברים שבלב, אבל בדבר שהוא טובת שני הצדדים, וכגון שיקבעו תנאים לאופן של השתנות שערים, שהרי השערים עשויים להשתנות לשני הכיוונים, חל אומדן זה על המקח, ואפילו שכעת צד אחד בלבד נהנה מאומדנא, הרי יסודה של האומדנא טובת שניהם. והרי גם בנידון שלפנינו אומדן השתנות מחירים הוא טובת שני הצדדים, ויש לתת תוקף לאומדנא זו.

י. חזרת סופר סת"ם הגורמת לנמר את הכתיבה בשני כתבים

כאמור כן הוא בשאר בעלי מלאכה. אלא שבאחד המקרים בעניינו של סופר סת"ם, טען המזמין טענה ששייכת דווקא לתחום זה: הוא מעוניין לכוף את הסופר להשלים את מלאכתו מאחר שאינו חפץ בספר תורה 'מנומר', שמבואר בגמרא (מנחות כט:): שספר תורה שישנם שינויים בכתיבתו אינו טוב. ולכן אינו רוצה שאחר ימשיך את כתיבת ספר התורה, והוא סבור שיש לכפות את הסופר שימשיך במלאכתו ולא יזיק את ספר התורה שלו.

אמנם בגמרא מדובר בנימור משמעותי של השלמת החסרות בכתיבה שבין השורות, והיה מקום לחלק ולומר שכתבי ספר תורה שלם משני כתבים בלבד אינו נחשב לנימור. אלא שמהר"ם מרוטנבורג (קרימונה סימן רמז) פסק כי אפילו שפועל 'חוזר בו בחצי היום' ממלאכת בעה"ב, הנשכר לכתוב ספר אינו יכול לחזור בו, לפי שכתביה משני כתבים מכרעת את הספר ומציאות זו היא בבחינת 'דבר האבד' לבעה"ב שאין הפועל רשאי לחזור בו. וכן פסק הרמ"א (ח"מ סימן שלג סעיף ה) לדינא. וביאר בסמ"ע (שם ס"ק כ) לפי: "דספר הנכתב בכתיבת יד שני סופרים הוא מנומר, ומיקרי מקולקל". [ואין מקום לדחוק שהם דיברו רק על ספר קצר וקטן, כי על פיהם פסק הבית יצחק (ח"מ סימן עח) שאין לסופר סת"ם לחזור בו באמצע כתיבת ספר תורה, וכן הוא בשו"ת נצח ישראל (סימן יב ס"ק ה).

אך נראה לחלק, שאכן פועל שמבקש לחזור בו רק משום שהתורה התירה לפועל לחזור בו בחצי היום (כדי שלא יהיה עבד), אינו רשאי לעשות זאת באופן שיש לבעה"ב איזה הזיק במלאכת הפועל, אבל בנידון שלפנינו זכות הפועל לחזור בו אינה מחמת ההיתר הכללי של הפועלים לחזור בהם, שנאמרה דווקא בפועל רגיל הנוטל שכר לפי שעות על עצם עבודתו והוא דומה לעבד, יען שאומן הנוטל שכר עבור ההשבחה של אומנתו אינו דומה לעבד ולא נאמר בו ההיתר לחזור בחצי היום ממלאכת בעל הבית, והסופר סת"ם הרי הוא אומן הנוטל שכרו עבור אומנתו ולא עבור שעות מלאכתו, והרי הוא כאומן 'פועל-קבל' שאינו חוזר בו בחצי היום בלי טענה, וכל מה שהוא רשאי לחזור בנידון שלפנינו הוא מצד אומדנא שעל דעת שכר מופחת כל כך מהמקובל בשוק מעולם לא היה מסכים להיכנס במלאכת בעל הבית, והגם שכנגד זה יש אומדנא שמראש הוא כנס על דעת לכתוב ספר תורה שלם ולא לסיים באמצע ולהזיק את הספר תורה של בעה"ב, עכ"פ הסברא שהסופר סת"ם מעולם לא הסכים לעבוד עבור תמורה פחותה כל כך מהשוק היא אומדנא חזקה מאוד במהות ההסכם שביניהם, ובפרט שלבעיה של בעה"ב יש פתרון פשוט, שישלם את המחיר המקובל היום, ולא ינסה להרוויח ספר יקר על חשבון הסכם ישן שנעשה ביניהם ושוב אינו הגון לפי המציאות כעת.

[במאמר המוסגר, יש להוסיף על האומדנא הנ"ל, שגם מזמין סת"ם לוקח בחשבון היתכנות למצב כזה שעלול להיות מקרה אונס ומישהו אחר יצטרך להשלים את הכתיבה, ואם כן, טענת קלקול של מנומר הוא נכון כאמור לכתחילה לגבי פועל שמבקש להפסיק את מלאכתו לא שום טעם צודק, שהדבר נחשב דבר האבד, שבו חלים הכללים המתאימים בדבר כמבואר בהלכות שכירות פועלים וכנ"ל, אבל לגבי אי תשלום שכרו באופן שיצדיק את עבודתו, נראה שאין בטענה זו די כדי להכריח סופר לכתוב ספר שלם במחיר שאינו הגון עבורו. וביותר, לפי מה שיש מצדדים לומר שבאופן שאפשר למצוא סופר עם כתב דומה, אין לטעון טענת מנומר, אם כן באופן זה שהטעם שלא יוכל למצוא סופר אחר בעל כתב דומה, הרי זה מחמת 'יקר המחיה', מסתבר שאין טעם להפסיד כל כך את הראשון. ובהתחשב במציאות כיום שתנאי הכתיבה נוחים יותר מבעבר, ניתן לראות שספרי תורה כתובים ביותר יופי והדר, יש מצבים שבהם הכתיבה בשני סופרים אינה מגרעת, בפרט אם הסופר השני יתחיל בחומש חדש ולא יהיה בו הבדל כה גדול לטעון טענת 'מנומר', והכל לפי העניין].

לאור כל הנ"ל אין בטענה זו של 'מנומר' כדי למנוע מהסופר להרוויח את פת לחמו ביושר. אמנם נראה כי באופן של מזווה או תפילין שהנוק של כתיבת שני סופרים ניכרת יותר, צריכים אומדנא ברורה מאוד על הזכות של הסופר סת"ם לחזור בו, שהרי כנגד אומדן הזכות של הסופר לשכר הגון, עומדת הזכות של בעה"ב שהכתב לא יהיה מנומר משני כתבים.

נמצא שלכל הדעות אי אפשר לחייב את העובד לעבוד כעת בעד אותה תמורה שעבד עבורה מלכתחילה ושאינו בה כדי פרנסתו כיום. וכך יהיה הדין לגבי כל התייבות שעיקרה לקיים דבר להבא, וכגון במלמדים ומגידי שיעורים שנשכרו בשכר נמוך (אם מחמת יוקר המחיה שעלה ואם מחמת שערי ההמרה של מטבעות החוץ שהשתנו) וכעת רוצים לבטל את ההסכם מכאן ולהבא. וכמותם גם קבלן שיפוצים שחישב את עלויות שיפוץ הדיירה לפי רמת השכר הנמוכה שנהגה לפני עליית המחירים או השתנות שער החליפין.

ורק נסייג, שהסברא נותנת שאם מזמין העבודה מוכן להוסיף לעובד סכום כסף למשכורתו כך שיבטל את האומדנא, אין העובד יכול להתנגד ולומר שמעדיף לבטל את החוזה, והרי הוא מחויב להמשיך בעבודתו. כי שוב בטלה הסיבה שאיפשרה לו לסגת מהתייבותו בחוזה.

יא. במקרים שלפנינו, בחוזי שכירות וכדומה, לאור האמור

כאשר נבוא לדון בטענות דומות לגבי ביטול חוזי שכירות נראה שבדרך כלל השתנות השערים בהם צפויה וידועה, ולכן לא שייך לומר בזה טענה של אומדן שעל דעת כל לא נכנסנו לשכירות. [כמבואר סברא זו בשו"ת הרא"ש שהובא לעיל, והגם שהבאנו שם מהפנים מאירות שבמקח שיש התייבות לקנות ולמכור לחבירו סחורה, ועדיין לא ניתנו בו כל דמי המכר, שאפשר לבטל, היינו משום שטרם חל קנין גמור על המכר, אבל קנין שכירות נשלם לגמרי משעה ראשונה, ואין כאן כי אם הגדרה של מועדי פירעון לשלם על כל חודש בנפרד].

ועוד שהרי השכירות של כל השנה היא שכירות אחת וחייב אחד, רק זמני הפירעון מחולקים לחודשים, ואדרכה האומדנא נותנת שאין זה ראוי לבטל או לשנות את עלות השכירות באמצע זמן שכירות אחת, ובפרט שמאחר שכבר זכה מיד בכל זמן השכירות, הוא דומה קצת לסברת 'סתפחה שדך'.

זה דבר המשפט

- אין אפשרות לדרוש מהמעסיק לעדכן טרואקטיבית את שכר העובד וכדומה. כאשר ישנו אומדן המוכח שבנסיבות החדשות לא היה העובד מתחייב לעשות את עבודתו וכגון שהשתנה מצב השוק כולו ויחס המחירים באופן קיצוני, אם בשל עליית מחירי הסחורות ואובדן ערך הכסף בכלל, ואם בשל שינויי שערי המטבעות שבהם נקוב שכרו, אף שלא פירשו כן להדיא בשעת הקנין אפשר לבטל את ההתייבות לתנאי או להתאימה לתנאים החדשים. והדבר תלוי בכמה תנאים.
- כאשר בדיני הפועלים והמקח רשאי סופר סת"ם לחזור בו, אין מזמין העבודה יכול לטעון שאין רצונו שספרו יהיה מנומר בכתיבתם של שני סופרים, משום שאין בטענה זו כדי לחייבו לסיים הספר בהפסד ממון, ואם בעל הבית כל כך מקפיד הרי הוא יכול לתקן את העיוות שנוצר בשכרו של הסופר ולהימנע בכך משינוי הכתב.
- בשורש הדברים נראה כי בשינויי שכר גבוהים בשוק נראה כי זכותו של הסופר שלא יעבוד בשכר לא הגון, גוברת על זכותו של בעה"ב בספרו לא יהיה מנומר משני כתבים שונים, ובפרט שנשאר לבעה"ב האפשרות להמשיך עם אותו סופר רק לשלם לו את שכרו המתאים לפי המצב החדש. לכן יש לחלק בין ספר תורה או נביא שלם שהנימור של שני כתבים בלבד אינו ניכר בהם כל כך, לתפילין ומזוזות שהנוק של שני כתבים משמעותי ביותר, ובהם נראה שאין הסופר רשאי לחזור בו באמצע מלאכתו.
- אם המזמין יתאים את תנאי השכר כך שכבר לא ייותר אומדן שעל דעת המצב הנוכחי לא היה העובד מתחייב לעבודתו, ימנע בכך מהעובד את האפשרות להשתמש מחיובו לכיצוע העבודה.

